

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهپایان

سال بیستم، شماره ۷۴، بهار ۱۴۰۵
صفحه ۱۹۱ تا ۲۱۴

دیپلماسی انرژی ایران و رقابت هند-پاکستان: ارزیابی ظرفیت‌های صلح‌سازی خط لوله صلح

گروه علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران
Hdal26@yahoo.com

مهرزاد دالوند

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران
(نویسنده مسئول)

محمدعلی شهریاری *

mohammadalishariari@iaubushehr.ac.ir

گروه علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران
aghareb@iaush.ac.ir

اقارب پرست

چکیده

دیپلماسی انرژی امروز به یکی از ابزارهای کلیدی در روابط منطقه‌ای و بین‌المللی تبدیل شده است، زیرا افزایش نیاز کشورها به منابع انرژی، وابستگی متقابل اقتصادی را به عاملی تعیین‌کننده در شکل‌دهی امنیت و صلح بدل می‌کند. ایران با داشتن ذخایر گسترده انرژی، در موقعیتی قرار دارد که می‌تواند برای پاکستان و هند، که در بستری از رقابت و تنش مزمن قرار دارند، نقشی میانجی‌گرانه ایفا کند. خط لوله صلح، که از سال ۲۰۰۲ مطرح شده، نمونه بارز این ظرفیت است. پرسش اصلی پژوهش این است که انرژی ایران چگونه می‌تواند در کاهش تنش و تقویت صلح میان دو کشور نقش‌آفرینی کند. فرضیه تحقیق بیان می‌کند که تکمیل و عملیاتی‌شدن خط لوله صلح، به‌عنوان مهم‌ترین پروژه انتقال گاز منطقه، می‌تواند دو کشور را به همکاری، اعتمادسازی و گفت‌وگو تشویق کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در صورت پیگیری یک دیپلماسی انرژی هوشمندانه، صادرات گاز ایران قادر است فراتر از منافع اقتصادی، به ابزاری برای میانجی‌گری و تسهیل مذاکرات صلح میان پاکستان و هند تبدیل شود. روش پژوهش مبتنی بر گردآوری کتابخانه‌ای منابع و تحلیل توصیفی-تحلیلی داده‌ها است.

کلیدواژه: صلح، وابستگی متقابل اقتصادی، انرژی، خط لوله، خط لوله صلح.

* نویسنده مسئول: mohammadalishariari@iaubushehr.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۱۱/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۵

Iran's Energy Diplomacy and the India-Pakistan Rivalry: Assessing the Peacemaking Potential of the Peace Pipeline

Mehrzad Dalvand

Department of Political Science, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran. Email: Hdal26@yahoo.com

Mohammadali Shahriari

Assistant Professor, Department of Political Science, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran (Corresponding Author)
Email: mohammadalishariari@iaubushehr.ac.ir

Aqarabparast

Department of Political Science, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran. Email: aghareb@yahoo.com

Abstract

This study examines the role of Iran's energy resources in shaping patterns of cooperation and potential conflict reduction between Pakistan and India through the framework of economic interdependence. The central question asks how Iranian energy can function as a stabilizing factor in relations between the two rival states. The article argues that the Iran–Pakistan–India Peace Pipeline represents a strategic infrastructure capable of generating long-term interdependence by linking the economic and energy security needs of both South Asian countries to Iran's supply capacity. Through a qualitative, document-based method, the research analyzes existing policy documents, regional energy data, and scholarly literature. The

* Corresponding Author: mohammadalishariari@iaubushehr.ac.ir

How to Cite: Dalvand, M., Shahriari, M., Aqarabparast, A. (2026). Iran's Energy Diplomacy and the India-Pakistan Rivalry: Assessing the Peacemaking Potential of the Peace Pipeline, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 20(74), 191-214

Date Received: 6 December 2024 Date Accepted: 15 April 2025

findings show that despite political tensions, sanctions, and external pressures, the Peace Pipeline carries the potential to foster sustained economic linkages, elevate Iran's regional position, and provide incentives for dialogue and de-escalation between India and Pakistan. Within the logic of economic interdependence, the project would increase the costs of conflict and enhance the benefits of cooperation, thereby contributing to a more stable regional environment.

Keywords: Peace, economic interdependence, energy, pipeline, the Peace pipeline.

Introduction

Energy has emerged as one of the most decisive variables shaping regional politics, strategic alliances, and security architectures in the twenty-first century. Countries with abundant energy resources increasingly translate these assets into diplomatic leverage, while energy-dependent states seek stable and long-term supply routes to sustain industrial growth, economic development, and domestic stability. Within this context, Iran occupies a pivotal position due to its vast oil and gas reserves, its geographical location between the Persian Gulf and Central Asia, and its potential to serve as a major corridor for east–west energy flows. For South Asia, particularly Pakistan and India, access to affordable and reliable energy has become a structural requirement for economic expansion. The Iran–Pakistan–India Peace Pipeline, conceptualized in the early 2000s, epitomizes an ambitious attempt to convert shared energy needs into a platform for cooperation among states with historically contentious relations. The theoretical premise guiding this study is the liberal notion of economic interdependence: the idea that deepening economic linkages, particularly in vital sectors such as energy, can reduce incentives for conflict, increase the costs of hostility, and provide a structural basis for long-term stability.

Materials and Methods

This study relies on qualitative analysis and a document-based research strategy. Primary sources include official energy reports, regional policy

documents, diplomatic statements, feasibility assessments of the Peace Pipeline project, and existing governmental and intergovernmental publications. Secondary sources comprise scholarly works on energy diplomacy, economic interdependence theory, and Iran–South Asia relations. Data were analyzed through thematic categorization, focusing on four core dimensions: (1) Iran’s energy capacity and strategy; (2) Pakistan’s and India’s energy demands; (3) the geopolitical dynamics surrounding the Peace Pipeline; and (4) the theoretical implications of economic interdependence for conflict reduction. This methodological approach allows for tracing patterns of political behavior, mapping shared interests, and evaluating how energy infrastructures may transform rivalry into cooperation.

Discussion

The theory of economic interdependence posits that when states share essential economic linkages—especially in strategic sectors like energy—they develop overlapping interests that make conflict increasingly costly and cooperation increasingly rational. In the case of Iran, Pakistan, and India, this dynamic is particularly relevant. Pakistan faces chronic energy shortages that undermine industrial capacity, domestic stability, and economic growth. India, despite being a rapidly expanding economy, remains heavily reliant on energy imports, especially natural gas. Both states therefore stand to benefit from a stable and long-term supply channel that Iran is uniquely capable of providing.

The Peace Pipeline project embodies the theoretical model in which economic interdependence creates a structural environment conducive to peace. As a physical infrastructure requiring decades of investment, joint financing, and continuous technical cooperation, it would “lock” the participants into sustained interaction. Any political or military escalation between India and Pakistan would directly threaten their energy security, thereby raising the cost of conflict. The project thus exemplifies the shift from a security paradigm based on zero-sum rivalry to one based on mutual vulnerability and shared gain.

For Iran, the pipeline represents not only an opportunity for economic profit

but also a diplomatic instrument for enhancing regional influence. By positioning itself at the center of a trilateral energy network, Iran can counterbalance external pressures—such as sanctions or competing pipeline projects—and expand its geoeconomic role. The pipeline would strengthen Tehran’s bargaining power while reinforcing its strategic relevance in South Asian energy politics.

Despite these advantages, the project has faced significant challenges. U.S. sanctions, geopolitical competition, the emergence of alternative projects such as the Turkmenistan–Afghanistan–Pakistan–India (TAPI) pipeline, and persistent mistrust between India and Pakistan have repeatedly stalled progress. However, the theoretical logic of interdependence suggests that long-term structural incentives remain strong: energy insecurity in South Asia, demographic pressures, and industrial expansion are accelerating demand at a rate that makes regional cooperation increasingly rational, regardless of political frictions. Even if the project has been paused, its underlying logic remains valid.

Results

The findings demonstrate that the Peace Pipeline possesses substantial potential to function as a stabilizing mechanism in South Asia. First, it reinforces shared economic interests between India and Pakistan by linking their energy security to a common source. Second, it elevates Iran’s strategic position as a reliable supplier and regional connector. Third, it transforms the Iran–Pakistan–India triangle into a space where energy flows could incentivize diplomatic engagement, reduce the likelihood of confrontation, and encourage incremental confidence-building. The results confirm the central proposition of the study: infrastructure-based energy interdependence increases the costs of conflict and enhances the incentives for cooperation. The Peace Pipeline therefore represents more than a commercial project; it is an embryonic model of how energy diplomacy can be operationalized as a tool for regional peacebuilding, particularly in regions marked by historical hostility and geopolitical fragmentation.

مقدمه

موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک ایران در آسیای جنوب غربی و پیوند آن با دو حوزه حیاتی انرژی یعنی خلیج فارس و دریای خزر، این کشور را در مرکز یکی از مهم‌ترین کانون‌های تولید و انتقال انرژی در جهان قرار داده است. ایران به دلیل قرار گرفتن در این پهنه، هم‌زمان بخشی از «هارتلند انرژی» و محور «بیضی انرژی» محسوب می‌شود؛ منطقه‌ای که در ادبیات راهبردی به‌مثابه قلب تپنده امنیت انرژی جهانی شناخته می‌شود (Kemp, 1997: 16). این جایگاه زمانی اهمیت خود را آشکارتر می‌کند که به حجم و کیفیت ذخایر انرژی ایران توجه شود. ایران با حدود ۱۰ درصد از کل ذخایر نفتی جهان چهارمین دارنده ذخایر نفتی است و با بیش از ۲۷ تریلیون متر مکعب گاز طبیعی، پس از روسیه دومین دارنده ذخایر گازی در سطح جهان به‌شمار می‌رود (ELA, 2008). چنین ظرفیتی ایران را به بازیگری بی‌بدیل در حوزه تأمین انرژی و شکل‌دهی به مسیرهای انتقال در منطقه بدل کرده است.

در دو دهه اخیر، توسعه همکاری‌های انرژی ایران با کشورهای پیرامونی نشان داده که توان این کشور تنها در تولید انرژی خلاصه نمی‌شود، بلکه به همان اندازه در حوزه «ژئواکونومی انرژی» نیز نقش‌آفرین است. طرح‌های انتقال گاز به اروپا از طریق ترکیه، مبادلات انرژی با ارمنستان، واردات گاز از ترکمنستان، و از همه مهم‌تر طرح صادرات گاز به شبه‌قاره هند، نمونه‌هایی هستند که جایگاه ایران را در تعاملات منطقه‌ای و جهانی انرژی تثبیت کرده‌اند. انرژی در جهان امروز صرفاً کالایی اقتصادی نیست، بلکه زیرساخت اصلی رشد اقتصادی، ابزار دیپلماسی، و اهرمی برای شکل‌دهی به تعاملات ژئوپلیتیک محسوب می‌شود (سهرابی، ۱۳۹۲: ۱۷۲). بنابراین، هر کشوری که بتواند مسیرهای انتقال انرژی را کنترل یا در آنها مشارکت فعال داشته باشد، ظرفیت قابل توجهی برای اثرگذاری بر محیط راهبردی خود به دست می‌آورد.

در این میان، خطوط لوله به‌عنوان «شاهرگ حیاتی توسعه» و نیز ابزار نفوذ ژئوپلیتیک اهمیت ویژه‌ای دارند. به تعبیری، خطوط لوله نه فقط وسایل انتقال انرژی، بلکه کانال‌های انتقال قدرت هستند؛ زیرا وابستگی متقابل اقتصادی ایجاد می‌کنند و بازیگران را در شبکه‌ای از تعاملات پایدار قرار می‌دهند (امیری و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۲). از همین منظر، برخورداری از خطوط لوله فعال و کارآمد می‌تواند ظرفیت ژئواکونومی یک کشور را چند برابر کند و آن را به بازیگری تعیین‌کننده در فرآیندهای هماهنگی انرژی در سطح منطقه‌ای بدل سازد.

پروژه خط لوله صلح میان ایران، پاکستان و هند، یکی از مهم‌ترین مصادیق چنین نقشی برای ایران است. این طرح که از اوایل دهه ۲۰۰۰ مطرح شد، تنها یک پروژه اقتصادی نبود؛ بلکه نمادی از پیوند میان انرژی و امنیت منطقه‌ای است. این خط لوله با ایجاد بستر وابستگی متقابل میان سه کشور، می‌تواند نقشی فراتر از صرف انتقال گاز ایفا کند. از یک سو، برای هند و پاکستان که هر دو با رشد سریع اقتصادی و نیاز فزاینده به انرژی مواجه‌اند، ایران منبعی مطمئن، نزدیک و مقرون‌به‌صرفه است. از سوی دیگر، این دو کشور در چهارچوبی از رقابت‌ها، بی‌اعتمادی تاریخی و منازعات مرزی قرار دارند. بنابراین، هر پروژه‌ای که بتواند آنها را به همکاری پایدار وادارد، بالقوه دارای کارکرد صلح‌ساز است.

به‌ویژه با استناد به دیدگاه‌های نظری وابستگی متقابل اقتصادی، می‌توان نشان داد که همکاری در حوزه انرژی یکی از محکم‌ترین شکل‌های همکاری بین دولتی است (آدمی، ۱۳۸۹: ۱۱). این نظریه بر این فرض استوار است که هرگونه همکاری اقتصادی عمیق، از جمله در حوزه انرژی، می‌تواند هزینه منازعه را افزایش دهد و در نتیجه به ثبات و امنیت میان دولت‌ها کمک کند. خط لوله صلح دقیقاً در همین چارچوب قابل تحلیل است: خط لوله‌ای که سه کشور را در یک شبکه مشترک اقتصادی قرار می‌دهد و منافع بلندمدت آنها را به هم پیوند می‌زند.

با وجود آنکه تقسیم‌بندی‌های سیاسی، ایدئولوژیک و امنیتی می‌توانند بر روابط ایران، هند و پاکستان سایه بیفکنند، اما وابستگی متقابل در حوزه انرژی ظرفیتی ایجاد می‌کند که از شدت خصومت‌ها بکاهد و زمینه را برای گفتگو و مصالحه فراهم سازد. چنان‌که بیان شده، «کارکرد امنیتی وابستگی متقابل در حوزه انرژی به دیپلماسی انرژی نیز سرایت می‌کند و برخورد مناقشه‌آمیز را کاهش می‌دهد» (صالحی راد و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۱۰). بنابراین، در فضایی که نفت و گاز دیگر صرفاً «کالا» نیستند، بلکه ابزار سیاست خارجی و سازوکار مدیریت تعارضات‌اند، دیپلماسی انرژی ایران می‌تواند نقشی تعیین‌کننده در ایجاد فضای صلح و اعتماد میان هند و پاکستان ایفا کند.

در نهایت، مقاله حاضر با تاکید بر پیوند میان انرژی، دیپلماسی انرژی و امنیت، تلاش می‌کند نشان دهد که ایران چگونه می‌تواند از طریق پروژه خط لوله صلح، نقشی فعال نه فقط در بازار انرژی بلکه در معماری امنیت منطقه نیز داشته باشد. رویکرد مقاله مبتنی بر بازخوانی انرژی به‌عنوان ابزار قدرت نرم، عامل ایجاد وابستگی متقابل، و سازوکاری برای کاهش تنش میان کشورهایی است که در وضعیت خصومت مزمن به سر می‌برند.

پیشینه تحقیق

نوروزی‌زاده و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «نقش ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک ترانزیت انرژی (نفت و گاز) خلیج فارس در پیشبرد سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران»، اظهار داشته‌اند که ایران از بُعد ژئوپلیتیک، گذرگاه شرق به غرب و نقطه اتصال منطقه هارتلند (ژرفای شمالی) و منطقه ریملند (ژرفای جنوبی) است و از بُعد ژئواکونومیک نیز در میان سه حوزه مصرف انرژی (چین، هند و اروپا) واقع شده است. به اعتقاد مولفان، اتصال کریدور انرژی خلیج فارس به حوزه‌های مصرفی موجب پیوند سرنوشت امنیت انرژی و اقتصادی کشورهای مزبور به سرنوشت ایران شده و بالتبع دستاوردهایی مانند داشتن شرکای راهبردی، ارتقای جایگاه منطقه‌ای و افزایش امنیت را برای ایران به دنبال خواهد داشت.

ودادی کلانتر و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی رفتار پاکستان و هند در قبال دو خط لوله تاپی و صلح با رویکرد نظریه بازی‌ها و ارائه پیشنهادها راهبردی برای ایران»، کنش رفتاری پاکستان و هند را در قبال مسئله انتقال انرژی گازی ایران از منظر نظریه بازی‌ها مورد بررسی قرار داده‌اند. مولفان اعتقاد دارند که انتخاب خطوط لوله صلح و تاپی برای پاکستان و هند مانند یک نقطه تعادل است. علاوه بر آن، با توجه به این که نیاز هر دو کشور به انرژی‌های فسیلی بیشتر شده است، پس ایران به عنوان یک تأمین‌کننده مهم انرژی باید منافع اقتصادی ناشی از خط لوله صلح را نسبت به مسائل سیاسی در اولویت قرار داده و اجازه ندهد تا فشار آمریکا و دیگر کشورها، پروژه مذکور را متاثر کند.

موسوی شفائی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین مسیرهای انتقال انرژی بر اساس نظریه‌های روابط بین‌الملل: مطالعه موردی خط لوله تاپی و صلح»، به مسائل پیرامون حوزه‌ی تعیین مسیر خطوط انتقال انرژی تاپی که به عنوان جایگزین برای خط لوله‌ی صلح در نظر گرفته شده است، پرداخته و تلاش کرده‌اند تا نشان بدهند این جایگزینی احتمالی، حاصل فشارهای ساختاری نظام بین‌الملل است که چندقطبی معطوف به تک‌قطب می‌باشد و در آن برتری غالباً با قدرت هژمون است. به اعتقاد مولفان، فضای رقابتی در بین کشورهای منطقه و تصمیم‌گیری‌های مبتنی بر منافع در دل نظام نامبرده، به تعویق روند اجرای پروژه‌ی خط لوله‌ی صلح منجر شده و در نتیجه باعث شده‌اند تا پروژه‌ی تاپی مطرح شود.

یوسف علی و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با نام «تحلیل خط لوله ایران - پاکستان بر مبنای روش هزینه - فایده» بیان داشته‌اند که بحران انرژی برای پاکستان امر جدیدی نبوده و با در نظر گرفتن این نکته که این کشور باید به گاز طبیعی وارداتی گران‌اتکا نماید، بنابراین واردات گاز از ایران از طریق خط لوله صلح را می‌توان قدم مهمی در عملی کردن

آن دانست. در ادامه، مولفان به علل عملیاتی نشدن خط لوله صلح پرداخته و تحریم‌های بین‌المللی ایران را در آنها موثر می‌دانند.

راجپوت و نعیم (۲۰۲۰) در مقاله‌ای با عنوان «ژئوپلیتیک خطوط لوله انرژی: مطالعه موردی خطوط لوله گاز تاپی و صلح»، بر بحران انرژی پاکستان تمرکز کرده و و انتقال گاز طبیعی به این کشور را از طریق ترکمنستان و ایران به واسطه خطوط لوله صلح و تاپی، مورد ارزیابی قرار داده و بر اهمیت آن تاکید کرده‌اند. با توجه به این که گاز طبیعی ارزان‌ترین فرآورده انرژی محسوب می‌شود، فلذا خطوط لوله تاپی و صلح را باید نه تنها برای پاکستان، بلکه برای آسیای جنوبی و مرکزی حیاتی دانست. مولفان تلاش کرده‌اند بعد از بیان تاریخچه دو خط لوله مزبور، راههای تحقق آنها را نیز بررسی نمایند و علاوه بر آن، بر نقش این دو خط لوله در ایجاد نظم جدید و روابط نوین بین کشورهای آسیای مرکزی از یک سو و پاکستان و هند از سوی دیگر، کمک کنند.

پرادهان (۲۰۲۰) در کتابی با عنوان «جستجوی هند برای انرژی از طریق نفت و گاز طبیعی: تجارت و سرمایه‌گذاری، ژئوپلیتیک و امنیت»، امنیت انرژی را از دریچه نفت و گاز طبیعی تجزیه و تحلیل می‌کند و توضیح می‌دهد که چگونه ژئوپلیتیک و چالش‌های امنیتی بر تلاش هند برای امنیت انرژی تأثیر می‌گذارد. مولف همچنین نظراتی در مورد تجارت و سرمایه‌گذاری بین‌المللی هند در بازارهای نفت و گاز طبیعی در خارج از مرزهای این کشور (آفریقا، آسیای غربی، آسیای مرکزی، روسیه و ایالات متحده) ارائه می‌دهد و بر اهمیت خطوط لوله از جمله خط لوله صلح و تاپی، تاکید می‌کند. تهدیدات امنیتی و رقابتی که هند در کشورهای تولیدکننده نفت و گاز طبیعی با آن مواجه است و همزمان تجارت و سرمایه‌گذاری خود را در آنجا دنبال می‌کند نیز از دیگر مباحث این کتاب است.

نوآوری تحقیق حاضر در تمرکز است که در چارچوب نظریه وابستگی متقابل و تأثیر آن در روند صلح، بر روابط دوطرفه ایران، پاکستان و هند داشته و نقش استراتژی‌های انتقال انرژی از طریق خطوط لوله گاز طبیعی و در راس آنها خط لوله صلح را در همین زمینه مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است.

چارچوب نظری: وابستگی متقابل اقتصادی و صلح

در روابط بین‌الملل، دو تعریف از وابستگی متقابل اقتصادی وجود دارد. در تعریف اول، زمانی یک گروه از کشورها را می‌توان از لحاظ اقتصادی وابسته به همدیگر دانست که شرایط اقتصادی به وجود آمده در یک یا چند تا از این کشورها دیر یا زود بر شرایط اقتصادی دیگر کشورهای همگروه تأثیر بگذارد. در تعریف دوم، وابستگی اقتصادی متقابل

به این معناست که جدایی یا انقطاع از آن می‌تواند برای کشورها هزینه‌های اقتصادی هنگفتی داشته باشد و عملاً به ضرر آنها منجر شود؛ برای مثال، قطع روابط اقتصادی بین کشورهای اپک و اقتصادهای صنعتی پیشرفته دنیا، عواقب اقتصادی وخیم برای هر دو گروه به دنبال خواهد داشت، چون روابط خریدار-فروشنده یا متقاضی-عرضه‌کننده که بین آنها وجود دارد منعکس‌کننده چرخه وابستگی بین آنها می‌باشد. مطابق با نظر بالدوین، تعریف اول بر «حساس بودن» وابستگی متقابل دلالت می‌کند؛ در حالی که تعریف دوم بر مفهوم «آسیب‌پذیری» در فقدان یا قطع روابط مبتنی بر وابستگی متقابل تاکید دارد (Baldwin, 1980).

از نقطه نظر تاریخی، پس از پایان جنگ سرد، علاقه نظری به روابط موجود بین وابستگی متقابل اقتصادی و منازعات سیاسی، اهمیت خاصی پیدا کرد و اندیشمندان و صاحب‌نظران زیادی به آن پرداختند. این علاقه که ریشه در تجارب بین‌المللی و دگرگونی‌های متعدد در روابط موجود بین ابرقدرت‌ها و دولت‌ها داشت (مشیرزاده، ۱۳۸۵: ۴۷)، به دو دیدگاه متفاوت منجر شد. مطابق دیدگاه اول، وابستگی متقابل اقتصادی در سطح وسیع می‌تواند به روابط سیاسی مشارکتی منجر شود؛ در حالی که دیدگاه دوم، وابستگی نامبرده را موجب اختلافات سیاسی دانسته و ادعا می‌کند که مبادلات اقتصادی به تنهایی بر سطوح پیچیده سیاست‌های امنیتی (امنیت ملی) کشورها تاثیرگذار نیست و باید عوامل دیگری را نیز در این زمینه دخیل دانست (Mansfield and Pollins, 2003: 1). به‌رغم تعارضات دو دیدگاه فوق، این به خصوص اقتصاد سیاسی و بین‌المللی لیبرالیستی است که وابستگی متقابل را به عنوان شاکله مباحث خود برگزیده و روابط سیاسی و بین‌المللی و نیز مبادلات تجاری و سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی غرب و نیز نیاز شدید آن به واردات انرژی را از این منظر مورد بررسی قرار داده است (Mansfield and Pollins, 2003: 3). نظریه‌های وابستگی متقابل اقتصادی محصول عصر جهانی شدن هستند و مبین یک نگرش بین‌الملل‌گرایانه می‌باشند (آدمی، ۱۳۸۹: ۱۱). دغدغه‌های اصلی در زمینه مشارکت سیاسی و بینادولتی و متعاقب آن، حصول به رفاه و صلح و ثبات جهانی مورد تاکید این نگرش است که مقولات مهم امنیت و قدرت نظامی در قالب آن قرار می‌گیرند و بازتعریف می‌شوند.

با علم به داده‌های فوق، باید گفت که وابستگی متقابل، به ویژه در شرایط جهانی پیچیده امروز، از سطح متعارف بازیگران دولتی فراتر رفته و ابعاد دیگری به خود می‌گیرد. بنابراین نیروی نظامی، علی‌رغم حفظ برتری همیشگی خود، کمتر به عنوان ابزار سیاسی کارآمد برای پیشبرد مقاصد استفاده می‌شود و سایر ابزارها مانند قدرت چانه‌زنی یا مذاکره

جای آن را می‌گیرند. این ابزارهای جدید، از یک طرف بر تنوع اهداف و مقاصد کوتاه‌مدت و بلندمدت دولت‌ها دلالت دارند و از طرف دیگر بر اهمیت سایر بازیگران غیردولتی از جمله سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی که درجات مختلفی از استقلال و آزادی عمل را دارند و فراتر از نظارت دولت‌ها عمل می‌کنند، تاکید می‌ورزند.

بنابراین منابع قدرت در معنای کلاسیک آن جای خود را به منابع جدید داده‌اند و در نتیجه به حوزه‌های نوینی نیاز پیدا می‌کنند تا در آنها و به واسطه آنها محقق گردند. علاوه بر این، تمرکز منابع قدرت نیز جای خود را به تکثیر منابع قدرت می‌دهد که عمدتاً وابسته به نیازها و منافع اقتصادی هستند که کالاهای استراتژیک مثل گاز طبیعی و نفت در آنها نقش غیر قابل انکاری ایفا می‌نمایند؛ چون منجر به شکل‌گیری روابط جدید بین کشورهای تولیدکننده و مصرف‌کننده شده و در عمل، اهداف و مقاصد آنها را مشخص می‌سازند. طبیعتاً در چنین فضایی، مقوله امنیت از جایگاه مهمی برخوردار خواهد بود؛ چون بدون آن، تحقق تبادلات و مرداودات اقتصادی و نیز زمینه‌سازی‌های سیاسی و دیپلماتیک لازم برای حصول آن، امکان‌پذیر نخواهد بود. در هر دو دیدگاه موافق و مخالف تاثیر مثبت وابستگی اقتصادی متقابل بر سیاست که در بدو امر به آن اشاره شد، مقوله امنیت تحت عنوان نزاع و صلح بازشناخته می‌شود. به عبارت دیگر، دولت - ملت‌ها برای دستیابی به امنیت ملی که زمینه‌ساز رشد و ثبات اقتصادی است، به دو ابزار نیاز دارند که عبارتند از مرداودات اقتصادی و نظامی‌گری (Mansfield and Pollins, 2003: 4). این دو ابزار قابل جایگزینی برای همدیگر می‌باشند. برای مثال، بر طبق دیدگاه رئالیستی، در دوران امپریالیسم، رشد اقتصادی غرب مستلزم توسعه‌گرایی و جست و جوی منافع خارج از مرزهای جغرافیایی بوده است که از طریق استعمارگرایی و عمدتاً با ابزار نظامی دنبال شده است؛ در حالی که در دیدگاه‌های مدافع وابستگی متقابل اقتصادی، توسل به نیروی نظامی در دنیای کنونی امری مذموم بوده و با علم به درهم‌تندگی منافع دولت‌ها که به دنبال تامین مقاصد خود در فضایی امن هستند تا به رشد و توسعه اقتصادی دست پیدا کنند، این صلح است که می‌تواند شرایط را برای تحقق اهداف مذکور و مقاصد فراهم نماید و در نتیجه امنیت را باید زمینه‌ساز تحقق آن در نظر گرفت. این امر نشأت گرفته از فضای پسادوقطبی است که در آن سیاست‌های امنیتی، دیگر نمی‌توانند صرفاً در قالب ملی (خودی) باقی بمانند، چون امنیت هر کدام از دولت‌ها تابع امنیت همه است (نوروزی زاده و گودرزی، ۱۴۰۰: ۱۱۲). به عبارت دیگر، ما در نظریه وابستگی متقابل اقتصادی، از پارادایم واقع‌گرایانه با محوریت دولت‌ها فاصله گرفته و به پارادایم اقتصادی سیاسی بین‌المللی تمایل پیدا می‌کنیم (آدمی، ۱۳۸۹: ۲۴).

امنیت انرژی یکی از عوامل موثر بر الگوی وابستگی متقابل اقتصادی بین کشورها به ویژه در حال حاضر است و هم برای کشورهای تولیدکننده و صادرکننده انرژی و هم برای کشورهای واردکننده انرژی، به صورت یک دغدغه استراتژیک حیاتی درآمده است؛ چرا که توسعه و رشد کشورهای مذکور در گرو آن است. لازم به ذکر است که در قرن بیست و یکم در عرصه رقابتی و مشارکتی که بین دولت‌ها وجود دارد، انرژی یک اهم استراتژیک در تامین منافع ملی است؛ چون اساس صنعت به آن وابسته است (عسگری و فرامرزی‌فرد، ۱۳۹۸: ۸۶). از منظر ژئواکونومیک نیز موضوع قابل اثبات است، چرا که تاکید بر ژئوپلیتیک انرژی و استراتژی‌های تامین و انتقال منابع انرژی است که جملگی بر مراودات اقتصادی و ارتباطات سیاسی - دیپلماتیک بین کشورها تاثیرگذارند (رحیم‌پور، ۱۳۸۱: ۱۳۱).

فراتر از الگوی متقابل اقتصادی، نباید فراموش کرد که تاثیر همکاری در حوزه انرژی می‌تواند به تسهیل روند صلح و استقرار امنیت منجر شود؛ زیرا از یک سو با تقویت تعاملات اقتصادی با محوریت انرژی، ما شاهد کاهش تنش‌ها و تعارضات بین کشورها خواهیم بود که این روند حتی می‌تواند از تنش‌زدایی با آشتی و بعضاً دوستی منجر گردد. از سوی دیگر، با تاکید بر مولفه‌های توسعه‌ی پایدار در حوزه انرژی، می‌توان با تغییرات آب و هوایی مبارزه کرده و به الگوهای اقلیمی پایدارتری دست پیدا کرد (Omer, 2008).

جایگاه انرژی ایران در روابط با هند و پاکستان

نیاز هر دو کشور پاکستان و هند به انرژی ایران، امری بدیهی است. در مورد پاکستان باید گفت که افزایش تقاضای این کشور برای گاز باعث شده است تا تمایل زیادی برای پروژه‌های خط لوله گاز با کشورهای همسایه ایجاد گردد. مطابق آمار، این تقاضاها ظرف چند سال آینده بیشتر هم خواهند شد؛ چون منابع انرژی این کشور محدود و نیازهای آن، زیاد می‌باشد و تنها راه جبران آن را باید در واردات انرژی جست و جو کرد. کسب انرژی ارزان برای صنعت این کشور نیز امری حیاتی است و با توجه به این که تنها ۳۹ تریلیون فوت مکعب ذخیره گاز تثبیت شده در اختیار دارد، چاره‌ای جز واردات گاز از همسایگان خود ندارد (موسوی شفائی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۷۴). رشد اقتصادی پاکستان را نیز نباید فراموش کرد که خود، محصول اصلاحات اقتصادی وسیعی بوده است که از سال ۲۰۰۰ به این طرف آغاز شده و موضوعات متعددی مانند سیاست‌های تعدیل اقتصادی، بهبود ارتباطات، تنظیم بازار، خصوصی‌سازی در حوزه انرژی و اصلاحات تجاری و بانکی را شامل می‌شود. برای عملی کردن هر چه بیشتر اصلاحات مذکور، دولت پاکستان ناگزیر

است تا نه تنها انرژی مورد نیاز خود را از ایران و سایر کشورهای همسایه تامین نماید، بلکه به سمت نوعی ائتلاف‌سازی و همکاری چندجانبه پیش برود و از مزایای صلح و ثبات به دست آمده استفاده نماید. علاوه بر این، ترانزیت گاز ایران به هند از طریق پاکستان بر درآمد ملی این کشور اضافه خواهد کرد که این امر نیز می‌تواند از منظر همزیستی مسالمت‌آمیز در شبه‌قاره هند مورد توجه قرار گیرد (صالحی راد و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۲۱). نکته‌ای که به تعاملات انرژی (گازی) ایران و پاکستان مربوط می‌شود، اولویت این کشور برای ایران است که دلایل زیر را می‌توان برای آن در نظر گرفت:

- ۱) اراده سیاسی لازم برای مراودات هر چه بیشتر با ایران در حوزه انرژی؛
- ۲) ظرفیت‌های وارداتی پاکستان (با توجه به نیازهای فزاینده این کشور)؛
- ۳) وجود زیرساخت‌های مناسب به منظور انتقال و صادرات در بخش پایین دستی؛
- ۴) نزدیکی جغرافیایی؛
- ۵) روابط دیپلماتیک قوی با ایران؛
- ۶) گرایش‌های اسلامی و بعضاً مقاومت در برابر سیاست‌های یکجانبه‌گرایانه آمریکایی (هر چند به طور نسبی) (ناجی میدانی و رحیمی، ۱۳۹۴: ۲۰۹).

از طرف دیگر، هند نیز در مقام یک قدرت نوظهور با رشد اقتصادی هشت درصدی که در همان حال با مسائل و معضلات متعددی مواجه است، به انرژی نیاز وافر دارد؛ به گونه‌ای که از یک طرف هفتمین کشور تولیدکننده انرژی در جهان و از طرف دیگر پنجمین مصرف‌کننده انرژی است (موسوی شفقانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۷۴-۱۷۵). در واقع «ماتریس انرژی هند همراه با تغییرات اساسی و تحرک اقتصادی کشور با رشد سریعی همراه بوده و به دنبال خود مسئله امنیت انرژی را برجسته کرده است» (سجادپور و صادقی؛ ۱۳۸۹: ۷۲). به همین دلیل نیاز هند به انرژی باعث شده است تا مطابق با پیش‌بینی‌ها، ظرف سه دهه آینده این کشور به دومین مصرف‌کننده سوخت‌های کربنی در سرتاسر جهان تبدیل گردد. هند از جمله بزرگترین مشتریان نفت ایران و عربستان است (Nandy, 2020: 88) و علاوه بر این، مصرف گاز طبیعی در این کشور موتور محرکه توسعه و رشد اقتصادی آن محسوب می‌گردد و در نتیجه هند مصمم است تا بخش وسیعی از انرژی مورد نیاز خود را از خاورمیانه و نیز آسیای مرکزی تامین نماید که البته در این بین، ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. با وجود این، از سال ۲۰۰۶ و متعاقب تحریم‌های اعمال‌شده بر ایران و اتهامات وارده، هند در مراودات اقتصادی خود با ایران (با محوریت انرژی)، با مشکلات زیادی مواجه شده است (Pradhan, 2020: 65)؛ چون از یک طرف نیاز مبرم به این انرژی دارد و از طرف دیگر، هدف سیاست هویج و چماق آمریکا قرار دارد. بعلاوه

ایران یکی از مهمترین عوامل دسترسی هند به آسیای مرکزی و نیز پاکستان است که با آن در جنگ سرد به سر می‌برد. بنابراین به اعتقاد صاحب‌نظران، ما شاهد نوعی شراکت استراتژیک دوطرفه بین هند و ایران هستیم که در این بین، انرژی ایران نقش عمده را ایفا می‌کند.

با علم به مطالب فوق، خط لوله صلح که اصلی‌ترین پروژه انتقال گاز طبیعی ایران به شبه‌قاره هند محسوب می‌شود و در ادامه به آن خواهیم پرداخت، دلیلی بر این است که ایران از نظر جغرافیایی و ژئوپلیتیک مهم‌ترین کشور تامین‌کننده گاز برای هر دو کشور پاکستان و هند به شمار می‌آید (Pradhan, 2020 : 165).

خط لوله صلح در چارچوب سیاست انرژی سه کشور

شاکله انرژی ایران در زمینه گاز طبیعی، خطوط لوله انتقالی است و در رابطه با پاکستان و هند، این خط لوله صلح است که از بیشترین اهمیت برخوردار می‌باشد که از طریق آن ایران خواهد توانست بازار بالقوه بلندمدت گاز طبیعی را تضمین شده ببیند و در نتیجه ارزش و اعتبار استراتژیک خود را دوباره یادآوری نماید. ضمناً این خط لوله مبین تثبیت فضای چندقطبی در منطقه خواهد بود که ایران همواره از آن دفاع کرده است.

خط لوله صلح یک خط لوله بلند در دست ساخت به طول ۲۷۷۵ کیلومتر برای انتقال گاز طبیعی ایران به پاکستان است که در سال ۱۹۸۹ توسط پاجائوری و با مشارکت علی شمس اردکانی و سرور شار، معاون سابق وزیر امور خارجه ایران، مطرح و پیگیری شد (Haq, 2010). مذاکرات بین ایران و پاکستان از سال ۱۹۹۵ شروع شد و بر طبق قرارداد مقدماتی، احداث خط لوله از میدان گازی پارس جنوبی در ایران به کراچی پاکستان در دستور کار قرار گرفت (Chaudhary, 2010). در سال ۲۰۰۴، پروژه خط لوله بعد از انتشار یک گزارش در دسامبر ۲۰۰۳ احیا گردید که در آن، مزایای خط لوله برای هر سه کشور پاکستان، هند و ایران مورد تاکید واقع شده بود. اما هند در سال ۲۰۰۹ به علت مسائل و مشکلات ناشی از تامین قیمت و همچنین دغدغه‌های امنیتی پیش آمده، بعد از امضای توافقنامه هسته‌ای غیرنظامی با آمریکا در سال ۲۰۰۸، از پروژه خارج شد. با وجود اینکه، در سال ۲۰۱۲ اعلام شد که پروژه خط لوله صلح پیش از اکتبر ۲۰۱۲ شروع و تا دسامبر ۲۰۱۴ به مرحله تکمیل خواهد رسید. در سال ۲۰۱۳، کار احداث در بخش پاکستانی خط لوله توسط رئیس‌جمهور این کشور آصف علی زرداری و رئیس‌جمهور ایران محمود احمدی‌نژاد افتتاح گردید؛ هر چند ایران نسبت به تعویق در زمینه راه‌اندازی خط لوله در بخش پاکستانی، نگرانی خود را ابراز کرد. متعاقب آن، چند ماه بعد نواز شریف اطمینان داد که دولت پاکستان متعهد به عملی کردن این پروژه است و اولین جریان گاز از طریق

خط لوله صلح را به عنوان هدف برای خود در نظر گرفته است. البته سال بعد دولت پاکستان اظهار داشت که به پروژه خط لوله ترکمنستان - افغانستان - پاکستان - هند (تاپی) نیز متعهد می‌باشد (Bhutta, 2013). علاوه بر این، فشارهای خارجی بر پاکستان برای توقف پروژه تا به امروز ادامه یافته است؛ به طوری که در سال ۲۰۱۴، شهید خاقان عباسی، وزیر نفت و منابع طبیعی پاکستان، اظهار داشت که پروژه خط لوله به دلیل تحریم‌های بین‌المللی در حال حاضر از دستور کار خارج گردیده است. بنا به گفته وی، اگر تحریم‌ها نبودند، پروژه می‌توانست سه ساله تکمیل شود؛ اما پاکستان نمی‌تواند بیشتر از این ادامه دهد، چون تحریم‌ها علیه جدی است. این بحث نیز مطرح گردید که اگر پاکستان نتواند خط لوله خودش را تا دسامبر ۲۰۱۴ اجرا نماید، موظف به پرداخت جریمه خواهد بود. در سفر دولتی نواز شریف به ایران در ماه مه ۲۰۱۴، پاکستان دوباره اعلام کرد که به تکمیل خط لوله متعهد می‌باشد. از سوی دیگر، از سال ۲۰۱۷ هند در حال برنامه‌ریزی برای ترک پروژه و کار بر روی خط لوله ارزان‌تر در زیر دریاست که به طور مستقیم از ایران می‌آید (Energi.economictimes, 2017). در هر صورت، از اوایل سال ۲۰۱۹ خط لوله به تعویق افتاده است؛ چون در حالی که بخش ایرانی آن تکمیل شده است، بخش پاکستانی همچنان در دست احداث است و تحریم‌های آمریکا علیه ایران در تاخیر آن نقش داشته است. علاوه بر این، خط لوله تاپی نیز به عنوان یک آلترناتیو که مورد حمایت آمریکاست، هم برای هند و هم برای پاکستان مطرح گردیده است (Begjano, 2021 ; Cohen et al., 2008: 12).

از جمله ویژگی‌های خط لوله صلح این است که قرار بوده تا پایان سال ۲۰۰۹، گاز طبیعی ایران را به مقدار روزانه ۱۵۰ میلیون متر مکعب از مسیر ترانزیت پاکستان به هند انتقال دهد که در این میان سهم هند ۹۰ میلیون متر مکعب و سهم پاکستان ۶۰ میلیون متر مکعب برآورد شده است. در باب هزینه این خط لوله نیز باید به رقم ۴/۵ الی ۷ میلیارد دلار اشاره کرد (کریمی پور، ۱۳۸۹: ۱۴).

اگر از نقاط ضعف این پروژه بگذریم، ذکر این نکته حائز اهمیت است که به دلایل زیر، اجرایی شدن خط لوله صلح مستقیماً با سیاست انرژی کشورهای ایران و پاکستان و هند و نیز وضعیت اقتصادی آنها در ارتباط است:

۱) از یک سو اگر پروژه مزبور به طور صددرصدی به بهره‌برداری برسد، بازار فروش و انتقال گاز ایران دچار دگرگونی شده و درآمد ثابت ناشی از آن تضمین می‌شود. این امر برای ایران که از تحریم‌های بین‌المللی آسیب دیده است و در نتیجه در زمینه تامین امنیت ملی نیز دچار تهدید شده است، می‌تواند به منزله راه حل اساسی در نظر گرفته شود.

۲) از سوی دیگر، هند و پاکستان به عنوان دو کشور پرجمعیت اما فقیر که با مسائل عدیده به ویژه در حوزه اقتصاد و تامین انرژی مورد نیاز مواجه هستند، با اجرای خط لوله صلح منابع انرژی خود را در درازمدت و بر مبنای قیمت گذاری ثابت، متنوع می کنند (عسگری و فرامرزی فرد، ۱۳۹۸: ۹۰).

۳) با بهره برداری از خط لوله صلح، شاهد توسعه اقتصادی در جنوب آسیا خواهیم بود؛ چرا که لازمه توسعه، برقراری امنیت و تثبیت صلح می باشد.

اختلافات موجود و نقش انرژی در تنش زدایی و تثبیت صلح

از نقطه نظر دیپلماسی انرژی، نزاع طولانی مدت بین دو کشور پاکستان و هند که از زمان استقلال تا به امروز ادامه پیدا کرده است، هم فرصت و هم تهدید به شمار می آید. این دو قدرت اتمی که با بحران کشمیر مواجه هستند و تا امروز چهار بار با همدیگر جنگ کرده اند عملاً با یکدیگر در رقابت اتمی به سر می برند که همین امر موجب شده است تا فضای رقابتی شبیه جنگ سرد بر آنها حاکم شود و بعلاوه، برای امنیت و ثبات جنوب آسیا آثار سوء به دنبال داشته باشد. از جمله علل بروز اختلافات موجود بین پاکستان و هند در خط لوله صلح که در عمل به یکی از نقاط ضعف استراتژیک این پروژه منجر شده است، فقر حاکم بر دو کشور می باشد؛ چرا که این دو کشور، چنان چه اظهار داشته اند، قادر به پرداخت به موقع بهای گاز وارداتی ایران نیستند و در نتیجه بر سر کسب تخفیف بارها چانه زنی کرده اند. علاوه بر این، قیمت گذاری ثابت گاز مورد انتقال از طریق خط لوله صلح که قبلاً به آن اشاره گردید، در عمل محقق نشده است؛ چون پاکستان و هند در زمینه قوانین تجارت و نرخ تعرفه گذر خط لوله صلح هنوز به توافق نرسیده اند. ضمناً مسئله بار دیگر به اختلافات ریشه ای پاکستان و هند و فضای غیر صلح و تنش آلود بین آنها برمی گردد، چون هند بیان کرده است که برای این کشور ایفای نقش گذرگاه به پاکستان بسیار هزینه بر است و علاوه بر این، تضمینی وجود ندارد که پاکستان درآمد به دست آمده از این راه را صرف تقویت نظامی خود نکند که خود، خطری بالقوه برای هند به شمار می آید (کریمی پور، ۱۳۸۹: ۱۴). لازم به ذکر است که ۴۰ درصد فقر جهانی متعلق به کشورهای جنوب آسیا و در بین آنها هند و پاکستان می باشد و در نتیجه نیاز این کشورها را به منابع متعدد انرژی برای رهایی یا کاهش فقر و بیکاری و دیگر معضلات اجتماعی، مضاعف می سازد (Suganakaraju and Akhtar, 2015: 11-12).

نکته مهم دیگر که در عمل بر خط لوله صلح تاثیر منفی گذاشته است، همسویی نسبی پاکستان و هند با سیاست هژمونی آمریکا و تبعیت از سازوکارهای بین المللی به منظور رشد اقتصادی و تامین منافع ملی است و اساساً به همین دلیل، به سمت جایگزینی خط لوله صلح

با خط لوله تایی که مورد حمایت آمریکاست، حرکت کرده اند (موسوی شفائی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۹). در این خصوص باید روابط هند با ایالات متحده آمریکا و عواقب آن بر جدیت هند در خط لوله صلح را مورد بررسی مجدد قرار داد. امضای توافقنامه اتمی بین هند و آمریکا در دوران ریاست جمهوری بوش (سپتامبر ۲۰۰۸) و فشار آمریکا بر این کشور برای عدم پیوستن به خط لوله صلح، دلیلی بر این مدعاست. در این باره، آمریکا حتی از فشار بر پاکستان یا اغوای این کشور برای کنار کشیدن از خط لوله صلح دست نکشیده که وعده تحویل جنگنده‌های اف ۱۶ را باید جزئی از آن دانست (موسوی شفائی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۷۱-۱۷۰).

با وجود این، صادرات انرژی ایران به این دو کشور و بالاخص عملیاتی شدن و بهره‌برداری از خط لوله صلح می‌تواند از یک طرف دغدغه‌های ایران را که درگیر تحریم‌ها و سیاست‌های محصورسازی در حوزه انرژی توسط آمریکاست (سجادپور و صادقی، ۱۳۸۹: ۷۰) به پاکستان و هند یادآوری نموده و از طرف دیگر به عنوان یک عامل اعتمادسازی بین دو پاکستان و هند که مدت‌هاست درگیر نزاع طولانی‌مدت هستند، در نظر گرفته شود (Pandian, 2005). در واقع دیپلماسی انرژی ایران و نقش احتمالی آن در روابط رقابتی و خصمانه پاکستان و هند را می‌توان تضمینی بر ایجاد صلح اولیه یا «صلح خام» (Rubinovitz and Rettig, 2018) دانست که گام مهمی برای بهبود تدریجی این روابط در مراحل بعدی خواهد بود و علاوه بر دو کشور مزبور، به ثبات شبه‌قاره و همگرایی اقتصادی در جنوب آسیا (آدمی، ۱۳۸۹: ۲۲) کمک خواهد نمود.

انطباق تئوریک: رابطه وابستگی متقابل اقتصادی و صلح در تحلیل خط

لوله صلح

چارچوب نظری وابستگی متقابل اقتصادی بر این پیش‌فرض بنا شده است که هرگاه دو یا چند کشور در حوزه‌ای حیاتی، همچون انرژی، به یکدیگر وابسته شوند، هزینه‌های تعارض افزایش می‌یابد و در مقابل، منافع همکاری و صلح نسبت به منافع منازعه برتری پیدا می‌کند. در این نگاه، روابط اقتصادی گسترده نه تنها پیامد همکاری‌اند، بلکه خود محرک و سازنده الگوهای پایدار صلح محسوب می‌شوند. بنابراین هر نوع مبادله مستمر انرژی، به‌ویژه در قالب زیرساخت‌هایی بلندمدت مانند خطوط لوله، ظرفیت آن را دارد که روابط امنیتی را از م انطباق تئوریک: رابطه وابستگی متقابل اقتصادی و صلح در تحلیل خط لوله صلح

چارچوب نظری وابستگی متقابل اقتصادی بر این پیش‌فرض بنا شده است که هرگاه دو یا چند کشور در حوزه‌ای حیاتی، همچون انرژی، به یکدیگر وابسته شوند، هزینه‌های

تعارض افزایش می‌یابد و در مقابل، منافع همکاری و صلح نسبت به منافع منازعه برتری پیدا می‌کند. در این نگاه، روابط اقتصادی گسترده نه تنها پیامد همکاری‌اند، بلکه خود محرک و سازنده الگوهای پایدار صلح محسوب می‌شوند. بنابراین هر نوع مبادله مستمر انرژی، به‌ویژه در قالب زیرساخت‌هایی بلندمدت مانند خطوط لوله، ظرفیت آن را دارد که روابط امنیتی را از منطق «موازنه تهدید» به منطق «منافع مشترک» منتقل کند.

در زمینه روابط ایران، پاکستان و هند، پروژه خط لوله صلح نمونه‌ای روشن از این منطق است. این خط لوله، اگرچه در ظاهر یک پروژه انتقال گاز است، اما در سطح نظری نشان‌دهنده تلاقی منافع سه کشور در حوزه‌ای است که برای سیاست خارجی و امنیت ملی آنان اهمیت بنیادین دارد. انرژی برای پاکستان و هند یک ضرورت توسعه‌ای است و برای ایران ابزار اصلی نفوذ ژئواکونومیک. هنگامی که این سه کشور در یک شبکه واحد انتقال انرژی قرار می‌گیرند، وابستگی متقابل شکل می‌گیرد؛ وابستگی‌ای که هم ماهیت اقتصادی دارد و هم پیامد سیاسی.

در این چارچوب، منطق نظری وابستگی متقابل توضیح می‌دهد که چرا ایران می‌تواند از طریق انرژی نقش تسهیل‌گر در کاهش تنش میان هند و پاکستان ایفا کند. خط لوله صلح نه فقط منبع تأمین انرژی، بلکه سازوکار پیوندی است که منافع اقتصادی دو رقیب تاریخی را به هم گره می‌زند. هرگونه اختلال در ثبات سیاسی یا امنیتی میان هند و پاکستان، مستقیماً به زیان جریان انرژی وارد می‌شود؛ بنابراین ثبات و صلح به یک منفعت مشترک تبدیل می‌شود. این وضعیتی است که نظریه‌پردازان وابستگی متقابل آن را «افزایش هزینه تعارض و کاهش سود خصومت» می‌نامند.

از طرف دیگر، زیرساخت‌های انرژی از جنس سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت‌اند. هنگامی که پاکستان و هند در چنین پروژه‌های مشارکت کنند، وارد یک رابطه پایدار می‌شوند که قطع آن هزینه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی سنگینی دارد. این همان چیزی است که نظریه‌پردازان به‌عنوان «قفل‌شدگی در همکاری» توصیف کرده‌اند. خط لوله صلح دقیقاً چنین ظرفیت ساختاری دارد: کشورها را در یک شبکه بلندمدت نگه می‌دارد و همکاری را به یک ضرورت تبدیل می‌کند، نه یک انتخاب گذرا.

از منظر ایران نیز این نظریه کارآمد است؛ زیرا دیپلماسی انرژی ایران زمانی مؤثرتر می‌شود که در بستر یک وابستگی متقابل تعریف گردد. در چنین مدلی، ایران نه تنها صادرکننده انرژی است، بلکه کنشگری است که از طریق انرژی می‌تواند زمینه‌ساز مذاکره، کاهش خصومت و شکل‌گیری الگوی صلح پایدار میان دو قدرت هسته‌ای جنوب آسیا شود. این انطباق نظری نشان می‌دهد که انرژی، فراتر از کالای اقتصادی، «زیرساخت

صلح» است؛ زیرا وابستگی متقابل میان دولت‌ها را افزایش داده و هزینه‌های خروج از همکاری را بالا می‌برد.

بنابراین، خط لوله صلح را می‌توان نمونه‌ای کامل از تطبیق نظریه وابستگی متقابل اقتصادی در سطح منطقه‌ای دانست: پروژه‌ای که نشان می‌دهد منافع انرژی می‌تواند خصومت دیرینه هند و پاکستان را وارد مدار جدیدی از تعامل و همکاری کند و ایران را در مرکز این الگوی سه‌جانبه صلح‌ساز قرار دهد. منطق «موازنه تهدید» به منطق «منافع مشترک» منتقل کند.

در زمینه روابط ایران، پاکستان و هند، پروژه خط لوله صلح نمونه‌ای روشن از این منطق است. این خط لوله، اگرچه در ظاهر یک پروژه انتقال گاز است، اما در سطح نظری نشان‌دهنده تلاقی منافع سه کشور در حوزه‌ای است که برای سیاست خارجی و امنیت ملی آنان اهمیت بنیادین دارد. انرژی برای پاکستان و هند یک ضرورت توسعه‌ای است و برای ایران ابزار اصلی نفوذ ژئواکونومیک. هنگامی که این سه کشور در یک شبکه واحد انتقال انرژی قرار می‌گیرند، وابستگی متقابل شکل می‌گیرد؛ وابستگی‌ای که هم ماهیت اقتصادی دارد و هم پیامد سیاسی.

در این چارچوب، منطق نظری وابستگی متقابل توضیح می‌دهد که چرا ایران می‌تواند از طریق انرژی نقش تسهیل‌گر در کاهش تنش میان هند و پاکستان ایفا کند. خط لوله صلح نه فقط منبع تأمین انرژی، بلکه سازوکار پیوندی است که منافع اقتصادی دو رقیب تاریخی را به هم گره می‌زند. هرگونه اختلال در ثبات سیاسی یا امنیتی میان هند و پاکستان، مستقیماً به زیان جریان انرژی وارد می‌شود؛ بنابراین ثبات و صلح به یک منفعت مشترک تبدیل می‌شود. این وضعیتی است که نظریه‌پردازان وابستگی متقابل آن را «افزایش هزینه تعارض و کاهش سود خصومت» می‌نامند.

از طرف دیگر، زیرساخت‌های انرژی از جنس سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت‌اند. هنگامی که پاکستان و هند در چنین پروژه‌ای مشارکت کنند، وارد یک رابطه پایدار می‌شوند که قطع آن هزینه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی سنگینی دارد. این همان چیزی است که نظریه‌پردازان به‌عنوان «قفل‌شدگی در همکاری» توصیف کرده‌اند. خط لوله صلح دقیقاً چنین ظرفیت ساختاری دارد: کشورها را در یک شبکه بلندمدت نگه می‌دارد و همکاری را به یک ضرورت تبدیل می‌کند، نه یک انتخاب گذرا.

از منظر ایران نیز این نظریه کارآمد است؛ زیرا دیپلماسی انرژی ایران زمانی مؤثرتر می‌شود که در بستر یک وابستگی متقابل تعریف گردد. در چنین مدلی، ایران نه تنها صادرکننده انرژی است، بلکه کنشگری است که از طریق انرژی می‌تواند زمینه‌ساز

مذاکره، کاهش خصومت و شکل‌گیری الگوی صلح پایدار میان دو قدرت هسته‌ای جنوب آسیا شود. این انطباق نظری نشان می‌دهد که انرژی، فراتر از کالای اقتصادی، «زیرساخت صلح» است؛ زیرا وابستگی متقابل میان دولت‌ها را افزایش داده و هزینه‌های خروج از همکاری را بالا می‌برد.

بنابراین، خط لوله صلح را می‌توان نمونه‌ای کامل از تطبیق نظریه وابستگی متقابل اقتصادی در سطح منطقه‌ای دانست: پروژه‌ای که نشان می‌دهد منافع انرژی می‌تواند خصومت دیرینه هند و پاکستان را وارد مدار جدیدی از تعامل و همکاری کند و ایران را در مرکز این الگوی سه‌جانبه صلح‌ساز قرار دهد.

جمع بندی و نتیجه گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دیپلماسی انرژی نه تنها یک ابزار اقتصادی، بلکه سازوکاری ساختاری برای مدیریت تعارض، شکل‌دهی به همکاری و ایجاد پیوندهای پایدار میان دولت‌هاست. بر اساس منطق نظری وابستگی متقابل، هرگاه کشورها در حوزه‌ای حیاتی مانند انرژی به یکدیگر وابسته شوند، هزینه‌های تعارض افزایش می‌یابد و منافع همکاری بر منافع منازعه غلبه می‌کند. در چنین فضایی، انرژی صرفاً کالای مبادله‌ای نیست؛ بلکه یک «متغیر سیاسی - امنیتی» است که می‌تواند نظم روابط میان دولت‌ها را بازتعریف کند. این واقعیت در نظام بین‌الملل امروز - که الگوهای تک‌قطبی جای خود را به تعاملات شبکه‌ای و ائتلاف‌های چندلایه داده‌اند - اهمیتی دوچندان پیدا کرده است.

در این چارچوب، انرژی و به‌ویژه انتقال آن از طریق خطوط لوله، نقش یک سازوکار اتصال‌دهنده را ایفا می‌کند. خطوط لوله، شبکه‌ای از وابستگی‌های متقابل میان تولیدکنندگان، مصرف‌کنندگان و کشورهای ترانزیت ایجاد می‌کنند و این شبکه، خود به بستری برای ثبات، تعامل و گفت‌وگو تبدیل می‌شود. بنابراین امنیت، ثبات و صلح نه به‌عنوان شرایط بیرونی فعالیت انرژی، بلکه در پیوند مستقیم با آن پدیدار می‌شوند. هرچه همکاری انرژی عمیق‌تر و بلندمدت‌تر باشد، فضای سیاسی مطلوب‌تری برای استمرار آن شکل می‌گیرد. از این منظر، انرژی و دیپلماسی انرژی هم علت همکاری‌اند و هم پیامد آن. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که خط لوله صلح میان ایران، پاکستان و هند نمونه‌ای بارز از این منطق است. این پروژه، با وجود موانع سیاسی، تحریم‌ها و بی‌اعتمادی‌های تاریخی، حامل این ظرفیت است که منافع اقتصادی سه کشور را به یکدیگر گره بزند و سازوکاری پایدار برای مدیریت رقابت و کاهش تنش میان اسلام‌آباد و دهلی‌نو فراهم آورد. اگر این خط لوله به شکل کامل اجرایی شود، ایران نه تنها موقعیت خود را در بازار انرژی تثبیت می‌کند، بلکه به یک «کنشگر تسهیل‌گر» در شکل‌دهی به مذاکرات صلح و اعتمادسازی

میان هند و پاکستان بدل می‌شود. به بیان دیگر، انرژی ایران می‌تواند از سطح یک کالای صادراتی فراتر رفته و به ابزار میانجی‌گری ژئوپلیتیک تبدیل گردد.

همچنین نتایج نشان می‌دهد که دیپلماسی انرژی ایران، حتی در شرایط فشارهای خارجی و تحریم‌های گسترده، همچنان توانسته است روابط اقتصادی و سیاسی با همسایگان را حفظ و تقویت کند. این امر گواه آن است که ایران ناچار است در عرصه رقابت منطقه‌ای - به‌ویژه در برابر پروژه‌های جایگزین مانند تاپی - با نگاهی واقع‌بینانه‌تر، منعطف‌تر و بلندمدت‌تر عمل کند. حفظ سهم ایران در معادلات انرژی جنوب و مرکز آسیا مستلزم آن است که سیاست خارجی کشور، انرژی را نه تنها منبع درآمد، بلکه ابزار نفوذ ژئواکونومیک بداند.

در نهایت، تحلیل انجام‌شده تأکید می‌کند که دیپلماسی انرژی ایران زمانی بیشترین کارایی را خواهد داشت که در چارچوب الگوی «وابستگی متقابل سازنده» تعریف شود. این الگو ظرفیت آن را دارد که ایران، پاکستان و هند را از وضعیت بی‌اعتمادی و رقابت به سمت همکاری، ثبات و صلح هدایت کند. چنین رویکردی در صورت تداوم، می‌تواند انرژی را به حوزه‌ای تبدیل کند که در آن منافع مشترک اقتصادی، نقش تعیین‌کننده‌ای در کاهش خصومت‌ها و ارتقای امنیت منطقه‌ای ایفا کند. بنابراین خط لوله صلح، اگرچه پروژه‌ای اقتصادی است، اما در سطح راهبردی یک سازوکار صلح‌ساز و اعتمادآفرین نیز به شمار می‌آید.

استناد به این مقاله: دالوند، مهرزاد، شهریاری،

محمدعلی، اقارب پرست. (۱۴۰۵). دیپلماسی انرژی

ایران و رقابت هند-پاکستان: ارزیابی ظرفیت‌های

صلح‌سازی خط لوله صلح، فصلنامه علمی رهیافت

انقلاب اسلامی، ۲۰(۷۴)، ۱۹۱-۲۱۴

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

- فارس بر امنیت ملی ایران. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۱۱(۴)، ۹۹-۱۲۰.
- نوروزی زاده، ف.، گودرزی، م.، و مسعودنیا، ح. (۱۴۰۱). نقش ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک ترانزیت انرژی (نفت و گاز) خلیج فارس در پیشبرد سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران. ژئوپلیتیک، ۱۸(۳)، ۲۲۸-۲۵۵.
- نیاکونی، س.ا.، و بهرامی مقدم، س. (۱۳۹۳). روابط ایران و هند: فرصت‌ها و محدودیت‌ها. روابط خارجی، ۲۱، ۱۲۳-۱۶۰.
- ودادی کلانتر، س.، سیف‌الدین، ا.، و حاجی‌نژاد، ا. (۱۳۹۷). بررسی رفتار پاکستان و هند در قبال دو خط لوله تاپی و صلح با رویکرد نظریه بازی‌ها و ارائه پیشنهادی راهبردی برای ایران. راهبرد اقتصاد، ۷(۲۷)، ۶۵-۹۴.
1. "Natural gas explained". U.S. Energy Information Administration. Retrieved 2020-09-30.
2. Adil Rana Rajpoot, Sharyl Naeem (2020), "Geopolitics of Energy Pipelines: Case Study of TAPI and IP gas Pipelines", International Journal on Integrated Education, Volume 3, Issue VIII, August 2020, pp.15-22.
3. Ahmad Khan (2017), The Future of TAPI and the Taliban's Approach to the Project", <https://www.ankasam.org/the-future-of-tapi-and-the-talibans-approach-to-the-project/?lang=en>
4. Asghar, Zahid; Nazuk, Ayesha and Ahmad, Eatzaz (2007), "Iran-Pakistan-India Gas Pipeline – An Economic Analysis in a Game Theoretic Framework", The Pakistan Development Review, Vol. 46, No. 4, pp. 537-550. <https://www.jstor.org/stable/41261181>.
5. Baldwin, David A. (1980). "Interdependence and Power: A Conceptual Analysis". International Organization, N. 34, pp. 471-506.
6. Bhat, Mukhtar Ahmad (2014), "America and Iran-Pakistan-India (IPI) Gas Pipeline", African Journal of Political Science and International Relations 8(8): 260-265. DOI:10.5897/AJPSIR2014.0696
7. Bhutta, Zafar (2013). "Annual plan 2013-14: Govt will not scrap Iran gas pipeline project". The Express Tribune. Retrieved 1 July 2013.
- آدمی، ع. (۱۳۸۹). تأثیر انرژی بر گسترش همکاری‌های ایران با شبه‌قاره با تأکید بر خط لوله صلح. مطالعات شبه‌قاره، ۳، ۷-۲۸.
- امیری، ع.، احمدی‌پور، ز.، و مستجابی سرهنگی، ح. (۱۳۹۳). تحلیل فضایی - امنیتی خطوط انتقال انرژی در ایران (خطوط لوله نفت و گاز). تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۳۴، ۱۳۳-۱۵۷.
- رحیم‌پور، ع. (۱۳۸۱). تحولات استراتژیک در سده بیست و یکم و جایگاه منطقه‌ای ایران. اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۳-۴.
- سجادی‌پور، س. م. ک.، و صادقی، ش. (۱۳۸۹). موقعیت ژئواکونومیک ایران و ملاحظاتی پیرامون صادرات گاز. مطالعات اوراسیای مرکزی، ۶، ۶۷-۹۶.
- سهرابی، خ. (۱۳۹۲). نقش ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در امنیت جمهوری اسلامی ایران. علوم سیاسی، ۱۶(۶۱)، ۱۴۵-۱۸۷.
- صالحی‌راد، م.، جلیلی، ه.، و امام‌جمعه‌زاده، س.ج. (۱۳۹۸). ضرورت شکل‌گیری و تدوین دیپلماسی خط لوله انرژی جمهوری اسلامی ایران. پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۰(۳۹)، ۲۰۵-۲۳۹.
- عسگری، ب.، و فرامرزی‌فرد، س. (۱۳۹۸). تأثیر ژئوپلیتیک انتقال انرژی بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. جغرافیای سرزمین، ۱۶(۱۶)، ۸۴-۱۰۳.
- کریمی‌پور، ی. (۱۳۸۹). ارزیابی ژئوپلیتیک بازارهای گاز طبیعی ایران. تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۹، ۷-۲۶.
- کریمی‌پور، ی. (۱۳۹۱). فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در بازارهای گاز طبیعی. جغرافیا و توسعه، ۲۷، ۳۷-۵۰.
- محمدی، ح.ر.، و احمدی، ا. (۱۳۹۶). تبیین مدل ژئوپلیتیک روابط ایران و پاکستان. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۴۹، ۳۰۷-۳۲۳.
- مشیرزاده، ح. (۱۳۸۵). تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل. تهران: سمت.
- موسوی شفانی، م.، اصولی، ق.، و رسولی، ر. (۱۳۹۳). تبیین مسیرهای انتقال انرژی بر اساس نظریه‌های روابط بین‌الملل: مطالعه موردی خط لوله تاپی و صلح. مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۱۵، ۱۶۱-۱۸۹.
- ناجی میدانی، ع. ا.، و حیدری، غ. (۱۳۹۴). تعیین اولویت بازارهای صادراتی گاز طبیعی ایران. مطالعات اقتصاد انرژی، ۴۶، ۱۸۱-۲۱۹.
- نوروزی‌زاده، ف.، و گودرزی، م. (۱۴۰۰). بررسی نقش ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک ترانزیت انرژی (نفت و گاز) خلیج

- 36 (2): 48–83. doi:10.1162/ISEC_a_00056. S2CID 57562816.
20. Luttwak, Edward N. (1999). "Theory and Practice of Geo-Economics", *Turbo-Capitalism: Winners and Losers in the Global Economy*. New York: HarperCollins Publishers.
21. Mansfield, Edward and Brian Pollins (2003), *Economic interdependence and international conflict: new perspectives on an enduring debate*, University of Michigan Press.
22. Mohitpour, Mo (2003). *Pipeline Design and Construction: A Practical Approach*. ASME Press.
23. Nandy, Debasish (2020), "India's policy options in middle-east: challenges and opportunities", *Journal of Historical Archaeology and Anthropological Sciences*, Volume 5, Issue 3, 2020, pp. 87-93. DOI: 10.15406/jhaas.2020.05.00221
24. Omer, Abdeen Mustafa (2008), "Energy, environment and sustainable development", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Volume 12, Issue 9, pp. 2265-2300.
25. Pandian, S. G. (2005), "Energy trade as a confidence-building measure between India and Pakistan: a study of the Indo-Iran trans-Pakistan pipeline project", *Contemporary South Asia* 14(3), September 2005, pp. 307-320.
26. Pradhan, Sanjay Kumar (2020), *India's Quest for Energy Through Oil and Natural Gas: Trade and Investment, Geopolitics and Security*, Singapore: Springer.
27. Rajpoot, Adil Rana and Sharyl Naem (2020), "Geopolitics of energy pipelines: Case study of TAPI and IP gas pipelines", *International Journal of Integrated Education*, Volume 3, Issue VIII, August 2020, pp. 15-22.
28. Rubinovitz, Ziv and Elai Rettig (2018), "Crude peace: the role of oil trade in the Israeli-Egyptian peace negotiations", *International Studies Quarterly*, 62, pp. 371-382.
29. Shahid, Kunwar Khaldun (25 November 2011), "Iran-Pakistan gas pipeline traversing
8. Begjano, Amanberdi (2021), "Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India (TAPI) pipeline", *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Sciences*, Volume 2, Issue 01, January 2021, pp. 8-12.
9. Chaudhary, Shamila N. (2010), "Iran to India Natural Gas Pipeline: Implications for Conflict Resolution & Regionalism in India, Iran, and Pakistan". School of International Service.
10. Cohen, Ariel; Lisa Curtis and Owen Graham (2008), "The proposed Iran-Pakistan-India Gas Pipeline", www.heritage.org/Research/AsiaandthePacific/bg2139.cfm
11. ELA, (2008). *International Natural Gas Resources*
12. Fazl-e-Haider, Syed (2011). "Murky politics of gas". *Dawn. Pakistan*. Retrieved 20 November 2011.
13. Fogarty, Edward (February 7, 2013), *Coalition politics and international relations*.
14. Guo, Fei Fei; Cheng feng Huang and Xia-Ling Wu (2019), "Strategic analysis on the construction of new energy corridor China-Pakistan-Iran-Turkey", *Energy Reports*, Vol. 5, November 2019, pp. 828-841.
15. Haider, Zeeshan (17 March 2010). "Pakistan, Iran sign deal on natural gas pipeline". *Reuters*. Retrieved 20 March 2010.
16. Haq, Noor (31 July 2010). "Iran-Pakistan Peace Pipeline. IPRI Fact file". *Islamabad Policy Research Institute*. Retrieved 20 November 2011.
17. Kabir, Humayan (15 August 2010). "Iran invites Bangladesh to join cross-border gas grid". *The Financial Express*. Retrieved 20 November 2011.
18. Kemp, G. (1997), *Energy Superbowl: Strategic Politics and Persian Gulf and Caspian Basin*, Washington D.C.: Nixon Center for Peace and Freedom.
19. Lopez, Anthony C.; McDermott, Rose; Petersen, Michael Bang (Fall 2011). "States in Mind: Evolution, Coalitional Psychology, and International Politics". *International Security*.

- Islamic Republic of Iran.” *Political and International Research Quarterly*, Vol. 10, No. 39, pp. 205–239. (in Persian)
6. Mousavi Shafa'i, Masoud; Osouli, Ghasem; Rasouli, Roya (2014). “Explaining Energy Transmission Routes Based on IR Theories: A Case Study of the TAPI and Peace Pipelines.” *Central Asia and Caucasus Studies*, No. 85, pp. 161–189. (in Persian)
 7. Najimi Dani, Ali Akbar; Heydari, Gholamali (2015). “Determining Priority Export Markets for Iran’s Natural Gas.” *Energy Economics Studies Quarterly*, No. 46, pp. 181–219. (in Persian)
 8. Karimi Pour, Yadollah (2011). “Geopolitical Opportunities and Challenges of Iran in Natural Gas Markets.” *Geography and Development Journal*, No. 27, pp. 37–50. (in Persian)
 9. “Iran’s Energy Pipeline Diplomacy: A Brief history” *Pakistan Today*. Retrieved 26 November 2011.
 30. Sugunakararaju, S. R. T. P and Shabnum Akhtar (2015), “India-Pakistan relations: challenges and opportunities”, *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, Volume 20, Issue 12, Ver. V (Dec. 2015), pp. 7-12.
 31. TNR Rao (2017), "Undersea pipeline from Iran can bring cheaper gas to India: TNR Rao", Retrieved 7 September 2017.
 32. Verma, Shiv Kumar (2007), “Energy geopolitics and Iran–Pakistan–India gas pipeline”, *Energy Policy*, Volume 35, Issue 6, June 2007, Pages 3280-3301. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2006.11.014>
 33. Yousaf, Ali; Ullah Khan, Danyal; Sabir, Muhammad and Jaisinghani, Aadarsh (2022), “A cost-benefit analysis of the Iran-Pakistan gas pipeline”, *Transnational Corporations Review*, 15 Dec 2022. <https://doi.org/10.1080/19186444.2022.2153>
 - Adami, Ali (2010). “The Impact of Energy on the Expansion of Iran’s Cooperation with the Indian Subcontinent, with Emphasis on the Peace Pipeline.” *Subcontinent Studies Journal*, No. 3, pp. 7–28. (in Persian)
 2. Amiri, Ali; Ahmadipour, Zahra; Mostajabi Sarhangi, Hamid (2014). “A Spatial–Security Analysis of Energy Transmission Lines in Iran (Oil and Gas Pipelines).” *Applied Research in Geographical Sciences*, No. 34, pp. 133–157. (in Persian)
 3. Sajjadpour, Seyed Mohammad Kazem; Sadeghi, Shamseddin (2010). “Iran’s Geoeconomic Position and Considerations on Gas Exports.” *Central Eurasia Studies Journal*, No. 6, pp. 67–96. (in Persian)
 4. Sohrabi, Khodarahm (2013). “The Geopolitical Role of the Islamic Republic of Iran in Its National Security.” *Political Sciences*, Vol. 16, No. 61, pp. 145–187. (in Persian)
 5. Salehi Rad, Mehrdad; Hadijalili, Hadi; Emam Jomehzadeh, Seyed Javad (2019). “The Necessity of Developing an Energy Pipeline Diplomacy for the